

Наталія Буланова

Щоденник Андрія Кучеренка: рефлексія релігійності баптиста-остарбайтера під час Другої світової війни

У статті розглянуто особливості релігійного життя остарбайтерів у контексті повсякденності на основі щоденника баптиста Андрія Кучеренка, створеного автором у 1944–1945 рр. під час підневільної праці в нацистській Німеччині. На основі джерелознавчого аналізу нарративу висвітлено співвідношення між видимим зовнішнім і глибинним внутрішнім життям підневільного робітника, який в силу обставин опинився на ворожій території, розкрито ставлення до війни євангельських християн баптистів.

Ключові слова: віра, війна, рефлексія, баптизм, примусова праця, примусові робітники, остарбайтери, нацизм, Німеччина

Вивчення соціорелігійної історії України на сьогоднішній день переважно зосереджене на проблемах державної релігійної політики, взаєминах влади і Церкви, міжконфесійних відносинах тощо. У дослідницьке поле потрапляють як окремі релігійні конфесії, так і постаті відомих релігійних діячів. Доволі рідко в центрі уваги науковців перебувають пересічні віруючі з своїми релігійними уявленнями, поглядами, сподіваннями, настроями, спрямованими на реалізацію їхньої віри чи виконання церковних настанов. Антропоцентризм наукової парадигми в останні десятиліття визначається, перш за все, перенесенням акцентів на звичайну людину, на її буття, свідомість, повсякденні практики. В цьому сенсі проблема релігійного життя примусових робітників Третього рейху до цього часу залишається малодослідженою. Розширення джерельної бази внаслідок запровадження нових документів і матеріалів, зокрема розсекречених фондів державних архівів (в тому числі кримінально-процесуального діловодства) сприяє дослідженню проблем, характерних для релігійного життя остарбайтерів. Ця стаття є однією з перших спроб заповнення лакуни, що виникла в історіографії.

До цього часу в історичній науці накопичено достатньо великий доробок з зазначеної проблематики. Так, в дослідженнях Т. Лапан, В. Ткаченка, О. Яшан висвітлено умови праці та побуту українських остарбайтерів у неволі, їхнє духовне життя [1; 2; 3]. Г. Грінченко, Т. Пастушенко, аналізуючи будні остарбайтерів на основі аналізу зібраних ними усних оповідей, акцентували увагу на стратегії виживання підневільних робітників з України [4; 5]. У своїх студіях дослідники практично не зверталися до такого інформативного типу джерел, як щоденники остарбайтерів, оскільки вони зустрічаються дуже рідко. Разом з тим ці нарративи містять первинний пласт індивідуального досвіду, що дозволяє реконструювати світосприйняття примусових робітників. Так, В. Чернявський, якому вдалося виявити чотири щоденники (два – аутентичних і два опублікованих пізніше, з редакторськими правками), розкрив особливості відтворення пережитих подій авторами та їхню рефлексію на примусову працю у Третьюму рейху [6].

У наукових працях зарубіжних істориків М. Айкеля, У. Герберта, М. Шперера та ін. вміщено численні фактологічні дані, зокрема, виявлені у зарубіжних архівах спогади колишніх підневільних робітників. Це допомогло охарактеризувати процес вивезення населення до Третього рейху, систему примусової праці українських остарбайтерів як найбільш безправних серед решти іноземних робітників, а також їхню подальшу репатріацію [7; 8; 9]. Через відсутність у документальних та наративних джерелах інформації щодо віри остарбайтерів, яка була важливою складовою їхнього світосприйняття, проблема релігійного життя залишилась поза увагою істориків і не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Джерелом даної розвідки стала унікальна оповідна пам'ятка, – щоденник колишнього остарбайтера, очільника баптистської громади у Дніпродзержинську впродовж 1946–1948 рр. Андрія Кучеренка, виявлений серед кримінально-процесуальних матеріалів в Архівному управлінні Служби безпеки України Дніпропетровської області [10].

Автор щоденника народився в 1925 р. у с. Кринички Дніпропетровської обл. У 1933 р., ще дитиною, був свідком таємних зібрань євангельських християн-баптистів, які проводив його дядько Олексій Кучеренко й сам прийняв їхню віру. Вступивши до комсомолу під час навчання в Єрастівському сільськогосподарському технікумі, юнак утаїв свою приналежність до баптистів. У 1941 р., з початком нацистської окупації, побоюючись переслідувань, спалив комсомольський квиток.

Воєнне лихоліття сприяло відновленню у людей релігійних почуттів та віри в Бога. На початку 1942 р. А. Кучеренко прийняв водне хрещення і став повноправним членом громади євангельських християн-баптистів, що діяла в той час у Криничках. 30 червня 1942 р. його насильно відправили до Німеччини, де він мешкав у таборі м. Бохум і працював на фабриці. 7 квітня 1945 р. А. Кучеренко був звільнений американськими військами й до червня 1945 р. перебував в американському таборі, потім його передали до радянської зони окупації. У зв'язку з хворобою в березні 1946 р. його направили до м. Штеттен у шпиталь, потім перевезли до Франкфурта, звідти – до Краснодару. Для подальшого лікування А. Кучеренка відправили до Дніпропетровська. 3 листопада 1947 р. він працював контролером ошадкаси в Дніпродзержинську й очолював нелегальну громаду євангельських християн-баптистів. Щоденник, написаний російською мовою у двох блокнотах, було вилучено у А. Кучеренка під час арешту у 1949 р. Перший запис зроблений напередодні Різдва Христового 24 грудня 1944 р. у таборі “Гефальштадт Гайм” у м. Бохум, останній – 5 березня 1945 р., незадовго до звільнення остарбайтерів американцями [10, т. 1, арк. 10–15].

Виявлений документ відображає безпосередній рівень сприйняття примусової праці у нацистській Німеччині віруючим баптистом. Позбавлений цензури, він дозволяє розкрити духовний світ релігійної людини, співвідношення між видимим зовнішнім і глибинним внутрішнім життям підневільного робітника, який в силу обставин опинився на ворожій території. Цей наративний документ є максимально наближеним до описуваних подій і досить інформативним, але водночас □ залежним від особистості автора, його суб'єктивного світосприйняття крізь призму віровчення євангельських християн-баптистів. Особливість цього наративу полягає в тому, що

важка фізична праця, нестача харчування, фізичне виснаження, мізерна заробітна плата ніби залишились на другому плані. Головною сюжетною лінією щоденника А. Кучеренка є релігійне життя баптистів-остарбайтерів на чужині в кінці 1944 – на початку 1945 рр., основою якого була особиста віра в Бога. Саме віра, що посилювала відчуття швидкоплинності життя на землі, давала їм можливість забути про страждання, надихала надією. І якщо для невіруючої людини закінчення страждань могло асоціюватися зі смертю або звільненням, то для віруючих це знаменувало лише кінець фізичного життя. Тому потреба в релігійних обрядах стала важливим чинником повсякденності віруючих.

Потрапивши у 1942 р. до Третього рейху А. Кучеренко став шукати можливості спілкування з одновірцями. Вже в перші місяці перебування у Німеччині він познайомився з православним віруючим Степаном Муляром і навернув останнього до баптизму. Кілька разів на рік примусові робітники, як і місцеве населення, відзначали релігійні свята. Активізації релігійної комунікації й створенню невеликих релігійних громад сприяло те, що наприкінці 1943 р. східним робітникам дозволили виходити за межі таборів. Незважаючи на те, що правовий статус українців був одним з найнижчих серед усіх іноземних підневільних робітників Третього рейху, записи в щоденнику за 1944–1945 рр. свідчать, що остарбайтери могли вільно пересуватись від одного населеного пункту до іншого, відвідувати земляків з інших таборів й навіть збиратися разом на моління.

Автор щоденника був інтегрований у малу релігійну групу баптистів, яку очолив євангельський проповідник Антон Предвечний, що перебував у сусідньому таборі, розташованому за чотири кілометри. Віруючі баптисти з навколишніх таборів періодично збиралися на молитовні зібрання в бараках або в окремих кімнатах. Коло релігійного спілкування А. Кучеренка було достатньо широким. До нього належали сестри та брати з Бланкештейну, Бахума, Шемрока, які допомагали один одному у повсякденному житті: “Кровь Иисуса Христа сделала нас близкими, родными” [10, т. 1, арк. 3]. Соціальні взаємодії між ними обумовлювалися необхідністю комунікації з одновірцями в задоволенні релігійних потреб.

Крім одновірців, А. Кучеренко спілкувався з представниками інших віросповідань, наприклад, з православними чи п’ятидесятниками. У щоденнику автор описав спільне молитовне зібрання баптистів та п’ятидесятників на Кароліні, зазначивши складнішу побутову ситуацію останніх [10, т. 1, арк. 10]. Приводом такої оцінки стало те, що п’ятидесятники покинули зібрання після 18-ї години, не залишившись на бесіду про моральність. Очевидно, що причина цього у більш суворому режимі в їхньому таборі.

Як свідчать записи, разом з автором щоденника працювали німці та італійці. Щоб освоїтись в новому середовищі, Кучеренко регулярно вивчав німецьку мову. Він описав сюжет почутої ним розмови між німцем та італійцем, яка свідчила про апокаліптичні настрої в середовищі робітників. Німець вважав, що “земля порьта и смешана с камнями”, і не придатна до життя, а з багатьох націй повинна лишитися тільки одна. Натомість італієць був налаштований більш категорично, вважаючи, що “люди уничтожены должны быть, так как их очень много в эти дни” [2, т. 2, арк. 33], тобто, тоді лише на землі буде мир та любов, коли залишиться кілька чоловіків та

жінок різних націй. А. Кучеренко був впевнений, що земля буде знищена вогнем і мечем і тільки після суду Божого народиться новий світ, сповнений любові.

Наратив А. Кучеренка є інтровертивним, зорієнтованим на опис внутрішніх роздумів і переживань. Разом з тим у щоденнику містяться детальні записи про особливості релігійних зібрань остарбайтерів. Так, на римо-католицькі різдвяні свята 24–25 грудня 1944 р., остарбайтери були звільнені від своїх обов'язків. Напередодні Різдва вони зустрілися у сестер в Бланкенштейні. У зібранні взяли участь п'ятеро сестер і двоє братів, а також діти віруючих. Баптисти читали псалми, співали релігійні пісні, молилися, слухали різдвяні проповіді.

Наступного дня, на Різдво, відбулося зібрання баптистів у сусідньому місті Шемрок, на яке приходили сестри з Бахума. Спілкування в межах подібних груп, які разом проводили свій вільний час, підтримували один одного морально й матеріально, допомагало учасникам пережити тиск зовнішніх обставин.

Як правило, після закінчення свят, які нагадували про рідну домівку, остарбайтери перебували у депресивному стані, оскільки знову змушені були поринути у буденність важкої праці: "...Сегодня я спросил своего товарища по плотской работе, как он чувствует себя сердечно после праздников. Ответ был в полной тягости сердца. Он говорит, что чувствовал себя несравнимо лучше перед праздниками. Да, это истинно и есть в людей этого мира, ибо они имели радость плотскую в ожидании отдыха, различных удовольствий плоти. Но дни эти пролетели и сердце бьется неровно в груди, ибо ожидания уже пролетели, а с ними и эта радость" [10, т. 1, арк. 20]. А. Кучеренко пише й про почуття самотності, яке переживали окремі робітники, або, як назвав його російський дослідник П. Полян, "прилюдної самотності, коли людина завжди знаходилася між людьми і не могла бути на самоті" [8, с. 245].

Розмірковуючи над щирістю віри у братів та сестер, автор зробив висновок, що серед них побутувало поверхневе ставлення до релігії, що проявлялось у їхньому незадоволенні труднощами свого життя. Для прикладу він описав власні страждання, які йому довелося пережити в 1943 р., що "послужило мне лично во благо. В этом году мне пришлось бывать на смертном ложе, о состоянии котором почти все окружающие говорили, что близка смерть, но чудно Господь даровал мне жизнь во плоти. Я знаю, что обо мне молилось много братьев и сестер. И Господь непосредственно через болезнь сблизил меня с собою, дал знать, что верующему нет ничего невозможного" [2, т. 1, арк. 2]. Незважаючи на важкі умови, фізичну слабкість та головний біль, він надихався радістю спілкування з братами та сестрами по вірі, одночасно хвилюючись, щоб не бути для них тягарем.

Найбільш набожні остарбайтери-баптисти з оточення Кучеренка не припиняли зібрання навіть через повітряну тривогу, коли всі поспішали до бомбосховищ. Як писав автор у березні 1945 р., не маючи можливості відвідати зібрання на Шемроці, після тривоги він разом з братами Предвечним, Ратушняком, Муляром повернувся назад до табору й провели час у бесідах на релігійну тематику, щоб "смертное было поглощено жизнью" [2, т. 2, арк. 25].

Місцями настроїв автора тексту пронизаний свосередною покірністю долі, пошуками порятунку у вірі. У зв'язку з цим велику увагу він приділяє снам, що ніби є продо-

вженням дійсності. Так, описуючи сон про напад розбійників і вбивство одного з них з метою самозахисту автора щоденника тішило, що в реальному житті він залишився чистим від крові [2, т. 2, арк. 17].

Війна у щоденнику неначе відходить на другий план – це не бойові дії, а передусім ті наслідки, які вона принесла: голод, холод, важка праця, розруха, відірваність від дому. Починаючи від лютого 1945 р. у щоденнику побільшало нарікань на відчуття голоду, фізичну слабкість і хвороби. Автор переконаний, щоб отримати зцілення від хвороб необхідно щиро вірити. Очевидно тому всі ці згадки практично позбавлені оціночних моментів.

А. Кучеренко розглядав війну передусім як велику печаль, що охопила світ. Він вважав, що “...лютый делается мир, когда их грозит наказание Божие. Вместо того, чтобы смириться перед ним и каются в своих делах, они еще умножают беззакония...” [2, т. 1, арк. 210]. Автор дуже обережно пише про те, що віруючі обговорювали питання військового часу, дійшовши висновку, що “братья и сестры имеют твердую уверенность, что в кровопролитии участвовать не должны. Всякая душа да будет покорна высшей власти; ибо нет власти не от Бога, существующие же власти от Бога установлены” [2, т. 1, арк. 15]. Він не намагається аналізувати злочини нацистів проти людства, вважаючи, що людиновбивцею є “всякий, ненавидящий брата своего ... а вы знаете, что никакой человекоубийца не имеет жизни вечной, в нем пребывающей” [2, т. 1, арк. 16].

Події табірної життя остарбайтерів ніби залишаються за кадром, навіть смерть одновірців розглядається автором щоденника як позбавлення від страждань, “горя, трудов, забот”. Досить буденно автор пише про загибель близько 80 італійців, які спали в бараці під час бомбардування. Продовжуючи цей сюжет, автор описує зруйновані бараки сестер в Шемроку, але здається, що його більше хвилює доля брата Предвечного, хворого на ревматизм. Хворобу він також розглядає як випробовування, послане Господом.

Незважаючи на те, що проблема війни та примусової праці ніби винесені на периферію даного наративу, присутність цих явищ у житті автора з кожним аркушем посилюється. Він описує бомбардування та повітряні тривоги, що не дають можливості регулярно збиратись на молитви. При цьому в щоденнику не відчувається відчаю чи емоційного спустошення, страху перед вірогідністю загибелі. Війна не пов’язується в наративі ні з Третім рейхом чи націонал-соціалізмом, а трактується передусім як випробовування, послане Богом. Авіанальоти, повітряні тривоги, загибель людей, – розцінюються автором як повсякдення, звичні буденні явища, констатуються на одному рівні зі згадками про нестачу харчів чи про важку працю. При цьому автор не інформує ні про власні трудові обов’язки, ні про фабрику, на якій він працював. Лише один раз у щоденнику є згадка про те, як він носив мішки з цементом на четвертий поверх.

Отже війна та страждання, які вона принесла, сприймалися А. Кучеренком, людиною глибоко віруючою, передусім як випробовування віри. Він вважав, що через хвороби і тяготи війни Господь наближав їх до себе, не залишаючи віруючих ні на мить. Очевидно тому в щоденнику не акцентовано увагу на важкі умови життя

остарбайтерів: щоденну каторжну працю, відсутність належного харчування і медичної допомоги, навіть голод, хоча періодично згадки про це звучать у тексті. Автор щоденника вважав, що потрібно не звертати уваги на свої страждання, покладаючи свою долю на Господа.

В щоденнику представлена позиція віруючої людини, її погляди, думки, сприйняття війни з точки зору буденності, крізь призму глибокої віри в Бога. Позиція автора свідчить, що не тільки зовнішні обставини, а й властивості характеру впливали на здатність адаптуватися в складних життєвих обставинах, боротися за виживання. Віра виявилася важливим чинником духовного життя оstarбайтерів, вона об'єднувала їх, позбавляла почуття самотності й давала надію на завершення страждань.

Не менш показовою, ніж зміст його щоденника, стала й доля самого автора, якого, незважаючи на статус оstarбайтера, у нацистській Німеччині не переслідували за сповідання баптистської віри. Повернувшись на батьківщину він продовжував сповідувати свою віру, шукав одновірців та залучав нових adeptів до віровчення баптистів. У 1949 р. А. Кучеренка заарештували як проповідника та лідера баптистської громади у Дніпродзержинську, за вироком Верховного суду УРСР його засудили на двадцять чотири роки виправно-трудоих робіт.

1. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2005. 235 с.

2. Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників Третього Рейху у спогадах колишніх українських оstarбайтерів // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. 2012. Вип. 111. С. 33–35.

3. Яшан О. Українські оstarбайтери: життя в неволі // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. пр. Черкаси, 2014. Ч. 20. Вип. 4: у 2 ч. / М-во освіти і науки, Черкас. держ. технол. ун-т. Ч. 2. Серія: Історичні науки. С. 112–122.

4. Грінченко Г. Г. “Оstarбайтери” Третього райха – стратегії виживання // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. Київ, 2003. Вип. 7. С. 219–227.

5. Пастушенко Т. В. Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх робітників) // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 139–160.

6. Чернявський В. В. Особливості відображення досвіду примусової праці в щоденниках східних робітників 1942–1945 рр. // Українські оstarбайтери: доля і пам'ять. Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 5. С. 113–120.

7. Айкель М. “Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 139–160.

8. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin-Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf., 1986. 494 s.

9. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. 2 Auflage. Bonn: Dietz, 1999. 589 s.

10. Архівне управління СБУ Дніпропетровської області. Спр. П. 24591: в 2 т.